

Shpend AVDIU

VEPRIMTARIA E BANDAVE BALLKANIKE NË PRAG TË LUFTËS SË PARË BOTËRORE

Abstrakt:

Në këtë punim do të analizohen pikëpamjet e historiografisë perëndimore dhe asaj ballkanike për rolin e banditizmit në Ballkan. Veçanërisht do të flitet për veprimtarinë e këtyre grupeve në Vilajetin e Kosovës dhe atë të Manastirit. Në këtë kuadër do të trajtohen masakrat dhe krimet e kryera nga këto banda në hapësirat ballkanike. Pra, epiqendër e këtij punimi do të jetë veprimtaria e bandave bullgare, serbe dhe greke, që nga fundi i shekullit XIX e deri tek Atentati i Sarajevës.

Fjalët kyç: *Bandat, Lufta e Parë Botërore, Perandoria Osmane, Ballkani, shtetet ballkanike, Kryengritja e Ilindenit, Atentati i Sarajevës.*

Termat “çetë”, “çetnik”, “komitë”, por edhe “andartë”, nga një pjesë e studiuesve jashtë arealit ballkanik, shpeshherë lidhen me bandat rebele dhe banditizmin, pa përjashtuar nacionalizmin dhe qëllimet kombëtare të këtyre formacioneve. Në fjalorin e sër James Redhouse, fjala “çetë” në kuptimin e saj të parë nënkupton një bandë rebelësh dhe kusarësh, kurse në atë ushtarak ka kuptimin edhe të

luftëtarëve guerilë.¹ Ndërkaq, studiuesi Ryan Gingeras vlerëson se termi “çetë” ose “anëtar i një çete” mund të përdoret për të përshkruar një aktivitet paramilitar ose edhe një luftëtar gueril. Ai thekson gjithashtu, se si përdorimi i termit historik “eşkiya”, termi “çetë” mund të përdoret dhe më lirshëm, për të përkufizuar grupe të cilat nuk janë të lidhura domosdoshmërisht me krimin, pra me krimin e organizuar.² Ndërsa Tetsuya Sahara thekson se termi |çetë” do të thotë “një grup i armatosur banditësh”. Për këtë terminologji, ai vlerëson se në burimet bashkëkohore, turke, bullgare e serbe, fjalët *çetnik*, *komit* dhe *komitaxhi* janë sinonime.³ Po në këtë mënyrë, Keith Brown thekson se në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX, termi “çetë” dhe “çetnik” u përdorën së bashku me disa terma të tjerë sllavë, grekë dhe turq, për të përshkruar grupet e armatosura, të cilat,

¹ Në këtë punim nuk i kemi përfshirë çetat shqiptare dhe ato vllahe, të cilat i kam trajtuar më gjerësisht në një projekt shkencor timin në Institutin Albanologjik, që është në përfundim e sipër, prandaj punimin që po paraqes është vetëm një pjesë e projektit në fjalë. Sër James Redhouse, *Redhouse Sözlüğü - Türkçe/ Osmanlıca - İngilizce & The Redhouse Dictionary - Turkish/Ottoman English*, (İstanbul: Redhouse& SEV Yayincılık, 2014), 249, 672-673; Ryan Gingeras, *Heroin, Organized Crime, and the Making of Modern Turkey*, (United Kingdom: Oxford University Press, 2014), 27. Tetsuya Sahara, “The Macedonian Origin of “Black Hand”, in: *IPBII CBETCKII PAT, CPBIJA, BALIKAH II BELIKE CIIIE - First World War, Serbia, the Balkans and Great Powers*, (ed), Srdjan Rudić & Miljan Milkić, (Belgrade: Институт за стратегијска истраживања & Историјски институт- Institute of History, 2015), 414; Keith Brown, *Loyal unto death - Trust and terror in revolutionary Macedonia*, (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2013), 122-123. Alfred J. Rieber, *The Struggle for the Eurasian Borderlands- From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War*, (New York: Cambridge University Press, 2014), 503; İpek K. Yosmaoğlu, *Blood Ties - Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, (Ithaca & London: Cornell University Press, 2014), 39; Marie-Janine Celic, *The Great Cauldron - A History of Southeastern Europe*, (Cambridge, Massachusetts, London England: Harvard University Press, 2019), 572; Tahir N. Dizdari, *Fjalor i orientizmit në gjuhën shqipe*, (Tiranë: Instituti i Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam), 166-167.

² Gingeras, *Heroin, Organized Crime*, 2014, 27.

³ Sahara, “The Macedonian Origin of “Black Hand”, 414.

zakonisht, konsideroheshin si “banda”, kurse individët quheshin “banditë”, të cilët vepronin jashtë juridiksionit të Perandorisë Osmane.⁴

Banditizmi në pikëpamjen e studiuesit Mark Biondich nuk ishte unik për Ballkanin, por kushtet politike dhe ekonomike e lehtësuan zhvillimin e këtij fenomeni. Të njohur si “hajdukë” nga sllavët, ose “hajdutë” apo “haiduci” nga rumunët, “kleft” te grekët dhe “kaçak” nga shqiptarët, ai pohon se, në përgjithësi, në historiografinë nacionaliste ballkanike, banditi ka shërbyer si hero kombëtar, kurse për trupat serbe, bullgare dhe greke që vepronin në Maqedoni, thekson se adoptuan zakonet e banditëve, me synimin e vetëm, që të fshihnin dhunën e spozorizuar nga shtetet përkatëse.⁵ Vlerësim gati të njëjtë ka edhe Mark Mazower, kur thekson se “*hajdutët, kleftët, armatolët dhe kaçakët ishin heronj të panteonit të nacionalizmit ballkanik*”.⁶

Në hapësirat ballkanike, banditët jo vetëm që shfaqen si heronj, por drejtuesit e bandave zënë vend edhe në himenet kombëtare, siç është rasti i Pitu Gulit dhe Goce Dolçevit, të cilët janë pjesë e himnit të Maqedonisë.⁷ Gjithashtu, në këto hapësira, emrat e udhëheqësve të banditëve janë përdorur për të emëruar edhe qytetet. Një shembull i tillë është qyteti Sveti Vraç, i cili u quajt Sandanski nga autoritetet komuniste bullgare në vitin 1949. Ndërkaq, 30 vite më herët, në vitin 1909, pas një përpjekjeje për ta vrarë Sandanskin, gazeta irlandeze “The Daily Express”, gjatë përshkrimit të profilin të tij, theksonte se mijëra vrasje ishin kryer me urdhër të Sandanskit dhe se besohej që 300 prej tyre i kishte kryer me dorën e tij. Përveç këtyre, shtypi britanik e akuzonte atë edhe për masakrimin e një familjeje

⁴ Brown, *Loyal unto death*, 122-123.

⁵ Mark Biondich, *The Balkans- Revolution, War, and Political Violence since 1878*, (New York: Oxford University Press, 2011), 70-71.

⁶ Mark Mazower, *Ballkani: një histori e shkurtër*, (Tiranë: Skënderbeg Books, 2010), 124.

⁷ Keith Brown, *The past in question: modern Macedonia and the uncertainties of nation* (New Jersey: Princeton University Press, 2003), f. 195; Mark Mazower - *Ballkani: një histori e shkurtër*, 124; Biondich, *The Balkans- Revolution*, 70-71.

greke në Vergina, në gusht të vitit 1907.⁸ Po ashtu, edhe çetnikët pas Luftës së Parë Botërore shiheshin si simbol kombëtar i serbëve.⁹

Përveç këtyre që u thanë, pas rënies së qeverisë së Stefan Stambolovit më 1894, që kishte ndjekur një politikë proosmane, politika bullgare, më pas, i dha hapësirë krijimit të grupeve subversive në hapësirat osmane. Në mënyrë të fshehtë, kryeministri bullgar, Konstandin Stojlllov, mbështeti veprimet e dhunshme të bandave kundër osmanëve. Në Sofje, për këtë shkak, më 1894 u formua dhe Komiteti Suprem - Organizata e Jashtme Revolucionare Maqedonase, e cila punonte për autonominë e Maqedonisë, me synimin që këtë zonë ta aneksonte Bullgaria. Kjo organizonte sulme nga banda të vogla ndaj myslimanëve në Maqedoninë Lindore dhe mundohej t'i shfrytëzonte trazirat në Armeni, me synim që të tërhiqnin vëmendjen e Fuqive të Mëdha dhe ta shtynin sulltanin të bënte lëshime në Maqedoni. Ndërsa nga viti 1893 ishte aktiv edhe një komitet tjetër, i cili që nga viti 1896 do të quhej Organizata Revolucionare Bullgaro-Maqedonase për Maqedoninë dhe Adrianopojën, që u bë e njohur në vitin 1905 si Organizata e Brendshme Revolucionare Maqedonase-

⁸ “...while another band commanded by Sandanski carried off and massacred an entire Greek family of Virginia., The British Newspaper Archive - <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk>, (më tej BNA), *BULGARIAN BARBARITY. GREEK FLAYED ALIVE. [Reuters Telegram]*, “*The Manchester Courier*”, Manchester, Lancashire, England, Friday 16 August 1907, 10; “*Sandansky, the notorious Bulgarian comitadji and leader insurgent bands in Macedonia, has been shot at Salonica... Sandansky was responsible for the most horrible outrages during the Macedonian atrocities, when thousands were murdered at his orders, is reputed to have committed over 300 murders with his own hand.*” BNA, *FAMOUS BANDIT SHOT ATTACK AT MIDNIGHT BY A RIVAL’S BRAVOES.*, “*The Daily Express*”, Dublin, Republic of Ireland, Tuesday 31 August 1909, 6; Po ashtu në tetorit të vitit 1912, shtypi britanik shkruante se Sandanski dyshohej se kishte kryer mbi 300 vrasje. BNA, *MACEDONIA. GUERRILLA FIGHTERS. BRIGAND ARMY JOINS THE BALKAN LEAGUE*, “*The Pall Mall Gazette*”, London, England, Friday 11 October 1912, 2; Dimitar Bechev, *Historical Dictionary of the Republic of Macedonia*, (Lanham, Maryland -Toronto - Plymouth, UK: The Scarecrow Press, Inc: 2009), 195-197.

⁹ Sahara, “The Macedonian Origin of “Black Hand”, 414.

Adrianopojë me shkurtesën VMRO, e cila ishte themeluar nga studentë dhe intelektualë të shkolluar jashtë vendi. Ky grup udhëhiqej nga Goce Dolcevi dhe Damian Gruevi, të cilët nuk kundërshtonin kulturën bullgare, por distancoheshin nga Bullgaria, dhe kishin si qëllim të fitonin autonominë nga Perandoria Osmane me mjete të dhunshme apo edhe një shtet autonom (të pavarur). Përveç integritetit territorial të Maqedonisë, kërkonin dhe barazi për qytetarët e tyre pa dallim feje e kombësie. E, po ashtu, në Bullgari u krijuan banda terroriste, me qëllim që të vepronin në Maqedoni.¹⁰ Megjithatë, duhet të thuhet se VMRO-ja ishte e para që ia kishte arritur qëllimit që t'i përdorte bandat si mjet politik për të shtrirë kontrollin e saj në këto rajone, gjithashtu ajo nuk kishte lidhje zyrtare me ndonjë nga shtetet ballkanike.¹¹

Në anën tjetër, verat e viteve 1896-1897 kishin kaluar pa asnjë prishje të rendit në kufirin osmano-bullgar. Megjithëkëtë, Organizata e Brendshme nuk kishte qëndruar duarbosh, sepse ajo importonte armë dhe bënte shpërndarjen e tyre te të rinjtë nëpër fshatra. Përgatitjet e saj nuk kishin ngjallur dyshime serioze nga ana e osmanëve deri në nëntor të vitit 1897. Planet e tyre u zbuluan vetëm pas vrasjes së një beu të pasur nga bandat bullgare, dhe më pas u zbulua edhe një

¹⁰ Egidio Ivetic, *Luftërat ballkanike*, (Tiranë: Dituria, 2008), f. 20-23; Celic, *The Great Cauldron*, 321; Rieber, *The Struggle for the Eurasian Borderlands*, 503; Barbara dhe Charles Jelavich, *Themelimi i shteteve kombëtare të Ballkanit 1804-1920*, (Tiranë: Dituria, 2004), 196; Biondich, *The Balkans-Revolution*, 67-68; Sahara, "The Macedonian Origin of "Black Hand", f. 407-408, 409-423; Gingeras, *Heroin, Organized Crime*, f. 25-26.; Douglas Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897-1913*, (ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Institute for Balkan Studies, 1966), 46-50. Steven W. Sowards, *Austria's policy of Macedonian reform*, (Boulder & New York: East European Monographs-Columbia University Press, 1989), 15; Josef Redlich, et al. *Carnegie Endowment for International Peace. Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, (Washington, D.C., 1914), 33.

¹¹ Gingeras, *Heroin, Organized Crime*, 26.

magazinë armësh dhe municionesh në Vinicë, më 14 nëntor 1897.¹²

Pas këtyre zhvillimeve, pati arrestime të shumta, si dhe largim të aktivistëve të organizatës në Bullgari. Gjithashtu, nga autoritetet osmane u aplikuan tortura, me qëllim që të rrëfehej për organizatën etj. Në këtë mënyrë, elementi bullgar u ekspozua ndaj persekutimeve të ndryshme, dhe në veçanti priftërinjtë dhe mësuesit u bënë objekt dyshimi. Këto zhvillime çuan në ndryshimin e taktikave të Organizatës së Brendshme. Ndërkaq, Komiteti u shndërrua në një organizatë terroriste, vendimet e secilës ekzekutoheshin nga bandat. Pra, vetëm gjatë viteve 1898-1903, bandat bullgare kishin më shumë se 130-132* konflikte me trupat osmane, me rreth 512 viktima.¹³

¹² G. P. Gooch & Harold Temperley and Lillian M. Penson, Ph.D. (ed), *British Documents on the Origins of the War 1898-1914, Vol. V, The Near East -The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-9*, (London : Printed and published by His Majesty's Stationery Office - To be purchased directly from H.M. STATIONERY OFFICE at the following addresses : Ad astral House, Kingsway, London, W.C.2;120, George Street, Edinburgh; York Street, Manchester; 1, St. Andrew's Crescent, Cardiff; 15, Donegall Square West, Belfast; or through any Bookseller, 1928) (b.) Activity of the Internal Organization. Consequences of the Vinitza Incident. 45., 101; Ivetic, *Luftërat ballkanike*, 20-23; Redlich, et al. *Carnegie Endowment for International Peace. Report of the International Commission to Inquire into the Causes*, 33. Sowards, *Austria's policy of Macedonian*, 16; Alfred Rappaport, "Shkupi i heroizmave, tmerreve dhe lotëve të derdhur", në: *Shkupi në kohë të paqes dhe tmerreve 1858-1944*, ed. Skënder Latifi. (Shkup, Prishtinë, Tiranë: LOGOS 'A, 2022), 96; Gjithashtu shih dhe shënimet e përgatitësit të këtij materiali, Skënder Latifi.

¹³ "Though the policy of the bands was to act on the defensive, they had between 1898 and the commencement of 1903 no less than 130 engagements with the Turkish troops." Gooch & Temperley and Penson, Ph.D. (ed), *British Documents on the Origins of the War 1898-1914, Vol. V, The Near East -The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-9*, (b.) Activity of the Internal Organization. Consequences of the Vinitza Incident. Doc, 45., 101; *"... and the official report of the "organization" records that as many as 132 conflicts (512 victims) took place in the period 1898-1902". Redlich, et al. *Carnegie Endowment for International Peace. Report of the International Commission to Inquire into the Causes*, 33; Ivetic, *Luftërat ballkanike*, 20-23; Steven W. Sowards, *Austria's policy of Macedonian*, 16; Rappaport, "Shkupi i heroizmave, tmerreve dhe lotëve të derdhur", në: *Shkupi në*

Ndërsa në fund të marsit të vitit 1903, vetëm në Vilajetin e Manastirit kishte rreth tridhjetë banda me afro 700 burra.

Në gjithë Maqedoninë kishte më shumë se 90 kryebanda me afërsisht 2700 veta. Në këtë kohë, diplomatët rusë vlerësonin se kishte plane për t'i sulmuar urat, ndërtesat administrative, hekurudhat etj. Kurse në prill të vitit 1903, "Gemixhitë" kryen një varg sulmesh me bomba në Selanik, në një avullore franceze, në stacionin kryesor hekurudhor, në Bankën Osmane, si dhe në një klub gjerman të bollingut. Pavarësisht kësaj, këto sulme nuk e promovuan çështjen maqedonase, pasi këto akte binin në kundërshtim me interesat europianë dhe, madje, i dëmtonin ato, pasi në atë kohë Fuqitë e Mëdha kishin një konsensus për të ruajtur *status quo*-në në Maqedoni.¹⁴

Pas këtyre zhvillimeve, në maj të vitit 1903, në Smilevë, VMRO-ja organizoi një kongres, ku vendosi të përgatiste një kryengritje të përgjithshme. Dhe kështu, më 20 korrik-2 gusht, Organizata e Brendshme Revolucionare e Maqedonisë nisi kryengritjen e Ilindenit në Vilajetin e Manastirit, me synimin për të krijuar një Maqedoni të lirë për maqedonasit, e cila përshkallëzoi edhe më tej krizën maqedonase.¹⁵ Reagimi i Perandorisë Osmane ishte i

kohë të paqes", ed. Skënder Latifi., 96; Gjithashtu, shih dhe shënimet e përgatitësit të këtij materiali, Skënder Latifi.

¹⁴ Yosmaoğlu, *Blood Ties - Religion*, 34; Dakin, *The greek struggle in Macedonia*, 93-95.

¹⁵ Sa i përket numrit të pjesëmarrësve në kryengritje, studiuesit e ndryshëm dhanë shifra të ndryshme e aspak të përafërta mes tyre. Studiuesi Mark Biondich, ndër të tjera, thekson se 15 mijë guerilë luftuan kundër 40 mijë trupave osmane. Biondich, *The Balkans- Revolution*, 69; studiuesja Mucize Ünlü vlerëson se lëvizja kryengritëse e komitaxhinjëve bullgarë përbëhej nga 30 mijë vetëve. Mucize Ünlü, *Vilajeti i Kosovës (1877-1912)*, (Tiranë: "Dituria", 2023), 269-270; ndërsa Gorge Gawrych thekson se më shumë se 100 000 trupa osmane u deshën për të shtypur kryengritjen. Gorge Gawrych, *GJYSMËHËNA dhe SHQIPONJA- Sundimi Otoman, Islamizimi dhe Shqiptarët, 1874-1913*, (Tiranë: Bota shqiptare, 2007), 205; Daut Dauti, "Gjergj Fishta, the "Albanian Homer" and Edith Durham, the "Albanian Mountain Queen": Observers of Albania's Road to Statehood", in: *"The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory"*., (ed). Katrin Boeckh & Sabine Rutar (palgrave - macmillan, 2017), 90-91; Yosmaoğlu, *Blood Ties -*

dhunshëm, sepse mijëra civilë dhe luftëtarë u vranë. Po ashtu, qindra fshatra u shkatërruan dhe mijëra shtëpi u dogjën, edhe në këtë mënyrë 100 000 refugjatë u përballën me rrethana të pafavorshme.

Në anën tjetër, komitaxhinjtë shtypën dhe masakruan fshatra myslimane, sulmuan patriarkistët, shkatërruan infrastrukturën rrugore dhe atë të komunikimit, dogjën ndërtesa qeveritare dhe postat e xhandarmërisë.¹⁶ Kurse shenjat fillestare të aktivitetëve greke të armatosura u bënë në qytetin e Kosturit. Mitropoliti Germanos Karavangelis u përpoq të organizonte një bandë dhe të bënte për vete, pra t'i blinte anëtarët e VMRO-së. Megjithatë, sulmet e para të grekëve u bënë nga oficerët, si Pavlos Melas, të mbështetur nga vullnetarë të ardhur nga Kreta. Kjo lehtësonte aktivitetin e tyre, pasi ata ishin nënshtrës osmanë, për të cilët qeveria greke nuk kishte përgjegjësi dhe mund të udhëtonin me lehtësi në këto rajone. Nga ana

Religion, 35; Dakin, *The greek struggle in Macedonia*, 98-99; Ivetic, *Luftërat ballkanike*, 22.

¹⁶ Po kështu edhe për pasojat që u shkaktuan nga kjo kryengritje hasim të dhëna ndryshme. Studiuesja Marie-Janine Celic thekson se më shumë se 1000 luftëtarë dhe 4500 civilë vdiqën. Celic, *The Great Cauldron*, 322; kurse Egido Ivetic vlerëson se 200 fshatra u shkatërruan, 12 mijë shtëpi u dogjën dhe 4700 burra u vranë. Përveç kësaj, ai thekson se 3000 gra u keqpërdorën dhe 71 mijë persona kanë mbetur të pastrehë. Ivetic, *Luftërat ballkanike*, 22. Këto të dhëna, në të cilat është bazuar Ivetic, janë të dhëna të publikuara nga "Organizata e Brendshme". "...there are a thousand deaths and, in the final result, 200 villages ruined by Turkish vengeance, 12,000 houses burned, 3,000 women outraged, 4,700 inhabitants slain and 71,000 without a roof. [We quote throughout from the official report of the "organization."]. Për më shumë shih: Redlich, et al. *Carnegie Endowment for International Peace. Report of the International Commission to Inquire into the Causes*, 34. Ndërsa Biondich thekson se 100 fshatra u shkatërruan dhe 5000 viktima ishin nga të gjitha anët. Biondich, *The Balkans- Revolution*, 69; Sipas Theodora Dragostinova, për shkak të dhunës, rreth tridhjetë mijë refugjatë u larguan nga Maqedonia në Bullgari. Theodora Dragostinova, *Between two motherlands: nationality and emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900-1949*, (New York: Cornell University Press, 2011), 32-33; kurse sipas studiuesit Dakin, rreth 120 fshatra në Vilajetin e Manastirit pësuan dëme dhe rreth 8000 shtëpi u shkatërruan ose u shkatërruan pjesërisht. Dakin, *The greek struggle in Macedonia*, 101-104; Yosmaoğlu, *Blood Ties - Religion*, 35; Ünlü, *Vilajeti i Kosovës*, 269-270.

tjetër, konsujt i ndihmonin me armë. Një epërsi tjetër e bandave greke ishte bashkëpunimi i autoriteteve osmane me to, të cilat i shihnin si baraspeshë ndaj bandave bullgare.¹⁷

Gjithashtu, në fillim të shekullit XX serbët synonin të koordinonin dhe forconin banditizmin me karakter kombëtar. Në Beograd ishte organizuar “komiteti ekzekutiv” çetnik, me degët e saj në zona të ndryshme të Serbisë. Ndërkaq, dega më madhe e saj e kishte vendndodhjen në Vranjë, e drejtuar nga Živojin Rafajlović, ku rekrutoheshin anëtarët e rinj në çetat komite serbe, dhe nga aty organizohej edhe aktiviteti i tyre. Më pas, qeveria serbe e mbështeti materialisht dhe financiarisht të gjithë veprimtarinë e saj.¹⁸

Nga ana tjetër, duhet theksuar faktin se çetnikët nuk ishin një lëvizje e krijuar zyrtarisht nga institucionet shtetërore, si parlamenti ose qeveria. Megjithatë, ata kishin pëlqimin e shtetit serb dhe mbështeteshin me financa, armë e municione nga zyrtarët shtetërorë, qoftë ata ushtarakë apo zyrtarë qeveritarë. Çetnikët kishin ngjashmëri në veprimtarinë e tyre me komitët bullgarë dhe andartët grekë, pra me bandat që vepronin në Maqedoni dhe përdorën të njëjtat taktika për t’u kundërvunë komitëve bullgarë. Këto banda, më vonë, ishin të lidhura

¹⁷ Yosmaoğlu, *Blood Ties - Religion*, 40-41; Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia*, 179-180.

¹⁸ John Paul Newman, “Civil and military relations in Serbia during 1903-1914”, in: *The Wars before the Great War Conflict and International Politics before the Outbreak of the First World War*, (ed). Dominik Geppert, William Mulligan, Andreas Rose, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 122-123; John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War Veterans and the Limits of State Building, 1903-1945*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 30; Sahara, “The Macedonian Origin of “Black Hand”, 414-415; Zekeria Cana, *Politika e Serbisë kundrejt çështjes shqiptare 1903-1913*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 2006), 18-20; Thoma Murzaku, *Politika e Serbisë kundrejt Shqipërisë gjatë Luftës Ballkanike 1912-1913*, (Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS-së të Shqipërisë - Instituti i Historisë, 1987), 46-48; Skënder Latifi, *Çetnikët futeshin në Vilajetin e Kosovës me veshje kombëtare shqiptare*, në:

<https://www.koha.net/kulture/397249/cetniket-futeshin-ne-vilajetin-e-kosoves-me-veshje-kombetare-shqip-shy-tare/>, 30 tetor 2023, qasur së fundmi më 11. 15. 2023.

me organizatën “Mbrotjtja kombëtare”, e cila ishte një organizatë nacionaliste dhe terroriste. Ndërkaq, nga viti 1911, komanda e tyre i kishte kaluar organizatës “Bashkim ose vdekje”. Pavarësisht kësaj, çetnikët kishin afërsi më të madhe me qeveritë civile në Beograd, sesa këto dy organizata terroriste.¹⁹

Kurse më 25 mars - 7 prill të vitit 1905, Germanos Karavangjelis kishte nxitur masakrën e Zagoritsanit, ku u vranë shtatëdhjetë e tetë civilë. Zagoritsani konsiderohej si bastion i Ekzarkatit dhe i lëvizjes bullgare në Maqedoni. Nga kjo masakër, grekët kursyen vetëm disa përkrahës të patrikanës.²⁰ Po ashtu, edhe Papa Kriso Negovani u vra së bashku me vëllanë e tij, më 12 shkurt të vitit 1905, nga andartët grekë, pas kundërshtimit të urdhrave të mitropolit të Kosturit, Karavangjelis, i cili dënoi përdorimin e shqipes në mesha. Në këtë kohë Negovani, pasi kishte fituar mijëra mbështetës, kishte sfiduar haptas propagandën kishtare dhe kulturën helene, duke predikuar një pjesë të liturgjisë kishtare në gjuhën shqipe. Ai ishte vrarë edhe për shkak të shkrimit dhe shtypjes së librave për mësimet fetare për të krishterët ortodoksë shqiptarë. Ndërsa pas presionit të klerit grek që të greqizonte shqiptarët, të cilët gjendeshin në një kishë me grekët nën Patrikanën e Stambollit, ata themeluan Kishën Ortodokse Shqiptare në Shtetet e Bashkuara të

¹⁹ Alexey Timofeev, “Serbian Chetniks- Traditions of Irregular Warfare”, in: *The Wars of Yesterday-The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912-13*, (ed). Katrin Boeckh and Sabine Rutar, (New York-Oxford: berghahn, 2020), 262-264; Newman, “Civil and military relations in Serbia, 122-124; Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War*, 30; Sahara, “The Macedonian Origin of “Black Hand”, 418-422; Cana, *Politika e Serbisë kundrejt çështjes shqiptare, 19-20*, 94; Murzaku, *Politika e Serbisë kundrejt Shqipërisë*, 46-50.

²⁰ Nikos Sigalas, *Karavangelis, Germanos*, in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2022-10-10. DOI: [10.15463/ie1418.11610](https://doi.org/10.15463/ie1418.11610). Last updated 10th October 2022; Dragostinova, *Between two motherlands*, f. 39-40.; Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia*, 224.

Amerikës në vitin 1908.²¹ Për ta kuptuar më mirë kriminalitetin e bandave greke ndaj popullsisë bullgare, do të sjellim disa të dhëna nga burimet britanike, kryesisht në Vilajetin e Manastirit. Kështu, më 8 janar 1908 ishin masakruar 26 bullgarë, në mesin e tyre 5 burra, 10 gra dhe 11 fëmijë nga patriarkistët në Dragosh, afër Manastirit.

Më 7 shkurt, nga një bandë greke u vranë 4 barinj dhe u kishte shkaktuar një dëm prej 3 180 delesh dhe dhish afër Karaferisë. Më 7 qershor ishte vranë një grua dhe 4 burra nga një bandë greke në Vishani* të Kosturit. Më 14 qershor, nga një bandë greke humbën jetën 14 bullgarë në fshatin Pozhar. Më 18 korrik u krye një tjetër masakër ndaj 24 bullgarëve dhe një gruaje turke, në Ribarski, afër Manastirit nga një bandë greke.²² Nisur nga këto, në fillim të qershorit të vitit 1907, gazeta “The Illustrated London News” nënvizonte se veprimi i pakontrolluar i bandave greke dhe serbe në Maqedoni shoqërohej me tmerre, të cilat as që mund të përshkruhen në shtyp.²³

²¹ Isa Blumi, *Reinstating the Ottomans - Alternative Balkan Modernities, 1800-1912*, (United States-New York: palgrave macmillan, 2011), 166-167; Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (më tej: ASHAK) F. Fondi i Mikrofilmave. Sig_I/17-1. *POLITIKË E VOGEL*-Amerikë., “*Daşamiri i ri*”, Trieste, 22,VI, 1908, 4; Shpend Avdiu, *Gazeta “Daşamiri” - “Daşamiri i ri” 1907-1908: Këndvështrime socio-politike dhe kulturore* (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2021), 80-81; *Nuridin Ahmeti, Krerët fetarë në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2017), 187-193; Shefik Osmani, Floresha Dado, *NEGOVANI(HARALLAMBI) Papa Kristo (1875-1905)*, në: Fjalori Enciklopedik Shqiptar - FESH. Vëll. III, (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë - Qendra e Enciklopedisë Shqiptare, 2009), 1830; Ylli Zajmi, *Fan Noli - Jeta dhe vepra*, (Prishtinë: Rilindja, 1986), 34-36.

²² Gooch & Temperley and Penson, Ph.D. (ed), *British Documents on the Origins of the War 1898-1914, Vol. V, The Near East - The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-9*, Reforms in Macedonia. [These are omitted here, but extracts are reproduced supra pp. 230-1. No. 187.], Events in Macedonia, 285 * Për masakrën në fshatin Vishani, studiuesi Dakin vlerëson se u dogjën njëzet shtëpi dhe u vranë 30 njerëz. Për me gjerësisht shih: Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia*, 362-364, 372-374.

²³ BNA, *Balkan Unrest*, “*The Illustrated London News*”, London, England, Saturday 01 June 1907, 7.

Një shembull i këtillë ishte edhe ai i majit të vitit 1908, në fshatin bullgar Stratsin, në kazanë e Kratovës, ku një bandë serbe, pasi kishte djegur nëntëmbëdhjetë shtëpi dhe kishte vrarë 5 fshatarë e plagosur një tjetër, edhe një grua e kishte djegur të gjallë. Ky krim i rëndë ishte shkaktuar nga banda e Vojislav Tankosić-it, i cili në këtë kohë ishte shef i shtabit malor.²⁴ Përveç djegieve të shtëpive, bandat serbe kryen edhe krime të tjera, si djegien e fermave dhe hambarëve etj., dhe gjithashtu përdornin bomba. Në fshatin Gradec të Kriva Pallankës në qershor të vitit 1908, banda e Tankosić-it dogji nëntë ferma dhe disa hambarë. Këto veprime të bandave serbe kishin shqetësuar dhe konsullin austro-hungarez dhe atë rus, të cilët, gjithashtu, dënuan qeverinë serbe. Po ashtu, këto zhvillime e kishin

²⁴ Lidhur me këtë masakër, më 10 qershor shtypi britanik raportonte se në fshatin Stratsin, një bandë serbe sulmoi fshatin, duke djegur 43 shtëpi, stalla dhe hambarë, duke vrarë pesë fshatarë dhe plagosur rëndë një tjetër. Përveç të tjerash, theksohej se një grua u dogj në shtëpinë e saj. Më tej potencohet se babë e bir u morën me vete, ku djali u ther para syve të babait të tij, i cili më pas u vra. BNA, *MACEDONIAN MASSACRES*, "The Belfast News-Letter", Belfast, Antrim, Northern Ireland, Wednesday 10 June 1908, 7; BNA, *OUTRAGES BY GREEK BAANDS*, "The Birmingham Daily Mail", Warwickshire, England, Wednesday 10 June 1908, 6; BNA, "The Manchester Courier", Manchester, Lancashire, England, Saturday May 30 1908, 7. Për këtë ngjarje, studiuesi Sahara thekson se nga ky sulm, numri i të vdekurve ishte katër dhe i të plagosurve ishte tetë. Sipas tij, dhjetë shtëpi u rrënuan dhe dhjetë të tjera u shkatërruan pjesërisht nga zjarri. Këto të dhëna përputhen afërsisht edhe me shifrat e raportuara nga "Reuters". Sahara, "The Macedonian Origin of "Black Hand", 417-418; "A semi-official report states that a Servian band, over a hundred strong, recently attacked the Bulgarian village of Statsin and burned nineteen buildings, with furniture and live stock. They killed five persons, and a woman was thrown living into the flames. Reuter". BNA, *SERVIAN EXCESSES. Woman Thrown Alive Into the Flames. VILLAGE LOOTED.*, Sofia. Friday., "The Western Times", Exeter, Devon, England, Saturday 30 May 1908, 4.; BNA, *SERVIAN OUTRAGE. A WOMAN BURNT ALIVE. (REUTER'S TELEGRAM.)* SOFIA, Friday., "The Western Daily Press", Bristol, England, Saturday 30 May 1908, 10.

detyruar Nikola Pašić-in të kërkonte nga konsullata në Shkup kthimin e Tankosić-it në Beograd.²⁵

Po kështu, edhe popullsia që refuzonte të aderonte në Ekzarkat, sulmohej dhe masakrohej nga bandat bullgare. Një masakër e tillë e shtyrë nga këto synime, ishte dhe ajo në fund të dhjetorit të vitit 1906, në një fshat në rrethinën e Serresit, ku një bandë bullgare vrau gruan e një kleriku grek, nusen e djalit të tij dhe fëmijën e saj dy vjeç. Përveç këtyre, u vranë dy fisnikë grekë, gruaja e njërit prej tyre, si dhe një grua e moshuar. Pas vrasjes, trupat e tyre ishin djegur.

Gjithashtu, shumë fshatarë u plagosën, duke përfshirë një mësues dhe një prift dhe tetë shtëpi u hodhën në erë me dinamit. Po në këtë kohë, pas një sulmi të një bande tjetër bullgare në fshatin Egridere, banorët e tij u detyruan t'i dërgonin një petition Hilmi Pashës, inspektorit të Përgjithshëm, për leje për të aderuar në Ekzarkat.²⁶ Gjithashtu, bandat bullgare në manastirin e Rozhenit, në fillim të qershorit të vitit 1908 masakruan një prift, një grua greke dhe dy vajza të vogla shtatëvjeçare. Përveç kësaj, bandat bullgare nuk kursenin as barinj të, ku pranë Serresit u masakruan njëmbëdhjetë barinj grekë.²⁷ Pra, si pasojë e dhunës politike, midis viteve 1904-1908, në Maqedoni u vranë rreth 8 000 persona, prej të cilëve 3 500 me shumë mundësi ishin bandat guerile, ndërsa të tjerët ishin civilë, të vrarë ose të masakruar. Steven W. Sowards, i cili bazohet në statistikat

²⁵ BNA, *TROUBLE IN MACEDONIA, A VILLAGE DEVASTATED*, "The Western Daily Press", Bristol, England, Wednesday 10 June 1908, 3; Sahara, "The Macedonian Origin of "Black Hand", 417-418.

²⁶ BNA, *MASSACRE OF GREEKS*, "The Daily News", London, England, Monday 31 December 1906, 7; BNA, *THE MACEDONIAN TROUBLES. MASSACRE OF GREEKS*. Athens, Saturday., "The Aberdeen Daily Journal", Aberdeenshire, Scotland, Monday 31 December 1906, 5. BNA, *MACEDONIAN REFORMS*, "The Daily Telegraph", London, England, Monday 31 December 1906, 10.

²⁷ BNA, *MORE MACEDONIAN HORRORS MASSACRES BY A BULGARIAN BAND*. Athens, Monday., "The Aberdeen Daily Journal", Aberdeenshire, Scotland, Tuesday 09 June 1908, 5; BNA, *BULGARIAN CRIME*. Athens, Monday., "The Inverness Courier, and General Advertiser", Inverness, Scotland, Tuesday 09 June 1908, 5.

e nxjerra nga osmanët dhe nga agjentët civilë, thekson se në vitin 1903 kishte 350 vrasje politike, duke përjashtuar luftën guerile. Në vitin 1904, kjo shifër arriti në 468, kurse më 1905 shkoi në më shumë 600. Gjatë vitit 1906 shifra e të vrarëve shkoi në 1 108, ndërkaq më 1907 ishin 849 të vrarë.²⁸

Ndërkohë, një nga krimet më të mëdha ishte ai i fillimi të dhjetorit të vitit 1911, ku guerilët bullgarë kishin hedhur një bombë në xhaminë e Shtipit, duke vrarë e plagosur tridhjetë e shtatë veta para faljes së akshamit. Në anën tjetër, deri në momentin kur autoritetet lokale kishin vendosur ligjin ushtarak, myslimanët e këtij qyteti vranë dhe plagosën 154 të krishterë. Lidhur me këtë, shtypi britanik raportonte se pas shpërthimit të trazirave në Shtip, 63 bullgarë përfshirë dhe tre fëmijë mbetën të vrarë e 184 të plagosur. Njëkohësisht, mediat britanike akuzonin për këtë incident edhe njërin nga liderët e bandave bullgare, Todor Aleksandrov-in, që ishte vendas nga Shtipi. Në këtë mënyrë, VMRO-ja i ishte rikthyer politikës së saj të vjetër, që kishte për qëllim të provokonte myslimanët që të kryenin krime dhe të ngjallte indinjatë e ta trondiste opinionin në Europë, me shpresën për të sjellë një ndërhyrje nga ana e saj.²⁹ Një situatë e

²⁸ Sowards, *Austria's policy of Macedonian*, 76-77; Yosmaoğlu, *Blood Ties - Religion*, 41; Gábor Demeter & Krisztián Csaplár-Degovics, *A Study in the Theory and Practice of Destabilization: Violence and Strategies of Survival in Ottoman Macedonia (1903-1913)*, (Istanbul: The Isis Press, 2018), 20.

²⁹ Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate - The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, (New York: Oxford University Press, 2016), 65-66; BNA, *THE BLOODSHED IN MACEDONIA. MANY BULGARIANS KILLED*, "The Scotsman" Edinburgh, Midlothian, Scotland, Saturday 09 December 1911, 7; BNA, *MANY BULGARIANS AND KILLED OR WOUNDED*, "The Courier and Argus", Dundee, Angus, Scotland, Saturday 09 December 1911, 4; BNA, *DYNAMITE OUTRAGE "Nottingham Evening News"*, Nottinghamshire, England, Saturday 09 December 1911, 8; BNA, *TURKS AND CHRISTIANS. Bomb Explosion in a Mosque. SCENES OF CARNAGE AND RIOT FOLLOW*. Salonika, Saturday., "The Northern Whig", Belfast, Antrim, Northern Ireland, Monday 11 December 1911, 12; *BOMB IN MOSQUE. Revitatioiury Outrage: Twelve Killed and 25 Injured.*, "The Irish News and Belfast Morning News" Belfast, Antrim, Northern Ireland, Monday 11 December 1911, 5; Igor Despot, *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties:*

ngjashme kishte ndodhur edhe në fillim të gushtit të vitit 1912, ku nga elementët e VMRO-së u bë bombardimi i tregut të Koçanës dhe si pasojë e kësaj u vranë, u masakruan dhe u plagosën më shumë së njëqind persona.³⁰

Përveç ngjarjeve të tjera që kishin rol në shpërthimin e Luftës së Parë Ballkanike, edhe masakrat e Koçanës, Shtipit, si dhe ajo në manastirin e Borsit u përdorën nga Bullgaria dhe Serbia, si shkak për të shpallur mobilizimin. Pra, pavarësisht rivalitetit që kishin, vendet ballkanike vendosën që të luftonin së bashku.³¹ Gjatë javëve të para të luftës, popullata myslimane përjetoj vuajtje të shumta. Bandat e parregullta, të cilat kishin qenë edhe më parë aktive nëpër fshatra të ndryshme të Maqedonisë, bënë kërdi në pronat e myslimanëve, kurse në Vilajetin e Manastirit, që ishte pushtuar nga grekët dhe serbët, agjentët britanikë të “Macedonian Relief Fund” vlerësonin se tetëdhjetë për qind e fshatrave myslimane ishin djegur.³² Pra, zbatohet ajo që thekson studiuesi Florian Keisinger, se në mënyrë të veçantë bandat e parregullta mbështeteshin nga qeveritë e tyre dhe lëviznin pak a shumë në zonat nën hije të ushtrisë zyrtare, pra ishte kombinim i dhunës me të rregulltve dhe të parregulltve. Në vijim, mizoritë e

Perceptions and interpretations. (Bloomington: i Universe, 2012), 48-49; Igor Despot, *Luftërat Ballkanike 1912-1913 dhe jehona e tyre në Kroaci*, (Prishtinë: Artini, 2023), 67; Demeter & Csaplár-Degovics, *A Study in the Theory and Practice of Destabilization*, 122-123.

³⁰ BNA, *TURKEY'S TROUBLES. REPORTED BOMB OUTRAGE AND MASSACRE.*, “*The Westminster Gazette*”, London, England, Tuesday 06 August 1912, 8; Richard C.Hall, *The Balkan Wars 1912-1913-Prelude to the First World War*, (London and New York: Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group, 2002), 13. Dakin, për masakrën e Koçanit, thekson se janë vrarë 18 bullgarë, katër myslimanë dhe dy hebrenj. Ndërsa trupat osmane vranë dyzet veta dhe plagosën 120. Për më shumë shih: Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia*, 407; Demeter & Csaplár-Degovics, *A Study in the Theory and Practice of Destabilization*, 122-123.

³¹ Despot, *Luftërat Ballkanike*, 66-67; Despot, *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties*, 48-49; Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia*, 441.

³² Redlich, et al. *Carnegie Endowment for International Peace. Report of the International Commission to Inquire into the Causes*, 72; Ivetic, *Luftërat ballkanike*, 87.

rënda u kryen si nga bandat, ashtu edhe nga ushtritë e rregullta, të cilat kishin kauza dhe metoda të përbashkëta të luftës kundër joluftëtarëve dhe popullsisë civile.³³

Nga ana tjetër, pas suksesit ushtarak në Luftërat Ballkanike, politika e jashtme serbe për të realizuar qëllimet e saj ekspansioniste në perëndim dhe në veri, kishte si qëllim të destabilizonte Perandorinë Austro-Hungareze. Në këtë formë, një terrorist serb në Sarajevë vrau kryedukën Franz Ferdinand. Përveç këtyre, Branimir Anzulović nxjerr si përfundim se nacionalizmi ishte religjion i komplotistëve, të cilët kishin ndjekur këshillën e Njegoshit, dhe sipas tij, Gavrilo Principi e dinte përmendsh Kurorën e Maleve, e në këtë poemë vrasësi i sulltanit ishte heroi më i çmuar.³⁴ Principi dhe dy pjesëtarë të “Bosnjës së re” kishin vizituar Serbinë, me ç’rast aty ishte vendosur për vrasjen e tij, ku kishin kërkuar ndihmë nga “Dora e zezë”. Po ashtu, ata ishin armatosur nga oficerë të lidhur me këtë organizatë.

Ndërsa një ndër liderët kryesorë të organizatës “Bashkim ose vdekje” ishte Dragutin Dimitrijević-Apis, i cili në fillim të vitit 1913 u bë shëf i kundërzbulimit të ushtrisë serbe, grup ky që ishte krijuar në vitin 1911 nga oficerë dhe politikanë të përfshirë në vrasjen e mbretit Aleksandar dhe të mbretëreshës Draga. Gjithashtu, duhet të theksohet se pikërisht oficerët, pra komplotistët, që morën pjesë në grushtshtetin e vitit 1903 kishin mbështetur veprimet terroriste të çetave serbe. Po ashtu, në vitin 1912 trajnues dhe një nga komandantët e çetnikëve ishte majori i inteligjencës ushtarake dhe një ndër drejtuesit e “Bashkim ose vdekje”, Vojislav Tankosić.³⁵ Madje edhe gjeografi

³³ Florian Keisinger, “Uncivilised wars in civilised Europe? The perception of the Balkan Wars 1912-1913 in English, German and Irish newspapers and journals”, in: *The Wars before the Great War Conflict and International Politics before the Outbreak of the First World War*, (ed). Dominik Geppert, William Mulligan, Andreas Rose (Cambridge University Press, 2015), 345, 355.

³⁴ Branimir Anzulović, *Serbia hyjnore: nga miti te gjenocidi*, (Prishtinë: Koha, 2017), 144-145.

³⁵ Dejan Djokić, *A concise history of Serbia*, (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2023), 335-336; Murzaku, *Politika e Serbisë*, 46-48; Sahara, “The

Jeveto Dedijer, i cili ishte asistent i profesor Jovan Cvijić-it* ishte mik me Gavriilo Principin dhe punonte me Apisin në shtabin e ushtrisë në Beograd në vitin 1913, të cilët rekrutnin të rinj për “Dorën e zezë” si terroristë. Dhe në këtë mënyrë, as terrorizmi e as banditizmi nuk mund të thuhet se nuk ishin pjesë e shtetit serb. Pra, janë tri hallka, të cilat rekrutnin terroristë, organizonin dhe trajnonin bandat: ushtarakët serbë, profesorët universitarë dhe politikanët.³⁶

Macedonian Origin of “Black Hand”, 401-424; Cana, *Politika e Serbisë*, 19-20, 94; Stevan Dedijer - *My Life of Curiosity and Insights: A Chronicle of the 20th Century*, (Lund: Nordic Academic Press, 2009), 38- 42; Newman, “Civil and military relations in Serbia”, 122-127; Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War*, 30-36; Timofeev, “Serbian Chetniks-Traditions of Irregular”, 260-265; Demeter & Csaplár-Degovics, *A Study in the Theory and Practice of Destabilization*, 54-55

³⁶ Dedijer, *My Life of Curiosity and Insights*, 38-42; *Shkencëtari serb, Jovan Cvijić, theksonte se “*problemi kombëtar serb duhet të zgjidhet me dhunë*”. Për më shumë shih: Timofeev, “Serbian Chetniks- Traditions of Irregular”, 260-265; Djokić, *A concise history of Serbia*, 356; Murzaku, *Politika e Serbisë*, 46-48; Cana, *Politika e Serbisë*, 19-20; Sahara, “The Macedonian Origin of “Black Hand”, 401-424; Newman, “Civil and military relations in Serbia”, 122-127; Newman, *Yugoslavia in the Shadow*, 30-36; Demeter & Csaplár-Degovics, *A Study in the Theory and Practice of Destabilization*, 54.